

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 4 Sayı/Issue: 3 Özel Sayı Yıl/Year: 2020
(Aralık / December)

Covid-19 Pandemi Süreci ve Sonrasına Kur'ân Temelli Yaklaşım

The Qur'an Based Approach Towards Covid-19 Pandemic Process and Its After Period

Süleyman KAYA

Doç. Dr., Bolu İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Tefsir Ana Bilim Dalı

Associate Professor, Bolu İzzet Baysal University, Faculty of Theology,

Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir

Bolu, Turkey

suleymankaya@ibu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3412-3570>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 01/09/2020

Kabul Tarihi/Date Accepted: 01/10/2020

Yayın Tarihi/Date Published: 20/12/2020

Atıf / Citation: Kaya, Süleyman. “Covid-19 Pandemi Süreci ve Sonrasına Kur'ân Temelli Yaklaşım”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/3 Özel Sayı (Aralık / December 2020), 1-29.
<https://doi.org/10.31121/tader.788819>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

Bu makalede, dünyanın tecrübe ettiği pandemi türü hastalıkların en etkili olan Covid-19 süreci ve sonrasında Kur'ân'ı Allah'ın muradına uygun bir şekilde anlamının önemi üzerinde durulmuştur. Çünkü Covid-19 ile bağlantılı olarak hemen her alanda hızla bilgi üretilmeye başlanmıştır. Dinin temel metinleri üzerinden üretilen kimi bilimsel, kimi çarpıtılmış dinî içerikli bilgiler ve yorumlar da bu süreçte kendisine yer bulabilmiştir. Dinî bilginin birey ve toplumun tutumunu etkilediği bilinmektedir. Dolayısıyla İslam'ın en temel Dinî metni olan Kur'ân'ın Allah'ın maksadına uygun yorumu, sürecin doğru yönetilmesi açısından önemlidir. Çarpıtılmış bilgi böylesi kriz dönemleri yönetimine çok büyük zarar vermektedir. Makalenin amaçlarından biri kutsalla ilişkilendirilen bilginin doğru bir zemine oturtulmasıdır. Ayrıca yaygın ve ağır etki bırakan salgınların varoluş felsefesi çerçevesinde anlam arayışlarını yeniden gündeme getirdiği de bilinmektedir. Nitekim Covid-19 sonrasında birçok şeyin eskisi gibi olmayacağı daha şimdiden dile getirilmektedir. Yeni normal olarak nitelenen Covid-19 süreci ve sonrası dönem, Dinî temelli yorumun toplumda karşılık bulması açısından fırsata dönüştürülebilir. Makalenin amaçlarından biri de geleceğe yönelik düşünsel bir zemin oluşturmaktır. Bunun için çalışmanın ikinci kısmında, tarihin her döneminde dinamik bir süreç izlemiş olan Kur'ân yorumunun pandemi sonrası yeni dönemde izlemesi muhtemel yol haritası üzerinde düşünülmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Ayrıca bununla bağlantılı olarak sürecin ortaya çıkaracağı yeni yaşam şekillerine çözüm üretmenin vahiy temelli varlık anlayışının geleceği açısından hayati önem taşıdığı vurgulanmaya çalışılmıştır. Makale için, hem Covid-19 süreci izlenmeye çalışılmış hem de Kur'ân, sünnet ve tarihi tecrübe açısından sürecin nasıl değerlendirilebileceği göz önünde bulundurulmuştur. Konuya dair veriler makale içerisinde tartışılmış, analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir. Konu, ayetlerin yorumunda bütüncül bir yorum anlayışının belirlenmesi gerektiğine vurgu yapması, insan irade ve sorumluluğunu dikkate sunması açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Covid-19, Kur'ân, Kıssalar, Ceza, Tedbir.

Abstract

This article focuses on the Covid-19 process, which is the most effective of the pandemic diseases experienced by the world, and the importance of understanding the Qur'ân in accordance with the will of Allah. Because, in connection with Covid-19, information has been rapidly produced in almost every field. Some scientific and some distorted religious information and interpretations produced through the basic texts of religion have also found a place in this process. It is known that religious knowledge affects the attitude of the individual and society. Therefore, the interpretation of the Qur'ân, the most fundamental religious text of Islam, that is suitable for the purpose of Allah is important for the proper management of the process. The distorted information causes great damage to such crisis periods. One of the aims of the article is to put the knowledge associated with the sacred on the right ground. In addition, it is known that epidemics that have widespread and severe effects have brought the search for meaning back to the agenda within the framework of the philosophy of existence. As a matter of fact, it has already been stated that after Covid-19, many things will not be the same as before. The Covid-19 process and the post-period, which is characterized as the new normal, can be turned into an opportunity for religious-based interpretation to be reciprocated in society. One of the aims of the article is to create a groundwork for the future. For this, in the second part of the study, it is emphasized that the interpretation of the Quran, which has followed a dynamic process in every period of history, should be considered on the road map that is likely to follow in the new period after the pandemic. In addition to this, it was tried to be emphasized that producing solutions to new life forms that the process will reveal is vital for the future of revelation-based existence. For the article, both the Covid-19 process was tried to be followed and how the process could be evaluated in terms of the Quran, circumcision and historical experience were taken into consideration. The data on the subject were discussed in the article and evaluated with the analysis method. The subject is important in terms of emphasizing the need for a holistic interpretation understanding in the interpretation of the verses and showing human will and responsibility.

Keywords: Tafsir, Covid-19, Qur'ân, Stories, Punishment, Measure.

Giriş

Covid-19, 31 Aralık 2019'da Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) duyurusu ile dünya gündemine düşen,¹ 11 Mart 2020 tarihinde yine DSÖ tarafından pandemi olarak ilan edilen ve dünyanın dört bir tarafında hala etkisini sürdürmekte olan bir hastalıktır.² Hastalık dolayısıyla bireyler ve toplumlar arası ilişkiler kısıtlanmış, sosyal ve kültürel aktiviteler askıya alınmış, her kademedede eğitim-öğretim kesintiye uğramış, Ka'be tavafa kapatılmış, ibadethanelerde ibadete ara verilmiş; adeta tüm dünya her açıdan kilitlenmiş, donmuş ve büyük bir şoka uğramıştır. Sürece paralel olarak, daha önce insanoglunun tecrübe ettiği salgınlara³ göre kısa sürede tüm ülkelere yayılmış ve birçok alanı etkilemiş olması sebebiyle hastalıkla ilgili başta tıp bilimi olmak üzere hemen her alanda hızla bilgi üretilmeye başlanmıştır. Bireysel ve toplumsal refleksleri doğrudan etkileyen kimi bilimsel kimi apokrif dinî temelli bilgiler de bu akışa eşlik etmiş ve süreci olumlu ya da olumsuz etkilemiştir. Böylelikle dinî içerikli bilgi de pratik yaşamı etkileyen en güçlü unsurlar arasında yerini almıştır. Böylesi durumlarda hayatın farklı versiyonları içerisinde doğru tercihlerde bulunabilmek için inancın sahih bilgi kaynaklarından beslenmesi de önemlidir. Çünkü dinî tasavvur üzerinden üretilen bilgi insanın olaylar karşısında takınacağı tavırda belirleyici rol oynamaktadır. Pandemi sürecine en büyük zararı dezanformasyonun verdiği de bilinmektedir.⁴ Dolayısıyla dinî açıdan da konuyla ilişkisi bağlamında birey ve toplumun doğru bilgiyle beslenmesi önemlidir.

İslam Dinî açısından bakıldığında Covid-19 hastalığının Kur'ân ile kurulan ilişki boyutu meselenin nirengi noktalarından biridir. Çünkü Müslüman, hayat tasavvurunu, inancının en temel kaynağı olan Kur'ân, sünnet ve bunlarla bağlantılı ilimler üzerinden inşa etmektedir. Dolayısıyla salgın döneminde hayat telakkisinin sağlam veriler üzerinden doğru bir şekilde yönlendirilmesi gerekmektedir. Aksi halde pandemi süreci ve sonrasında inanç temelli sıkıntıların ortaya çıkması dahi muhtemeldir.

Kur'ân açısından bakıldığında dünyanın karşılaştığı Covid-19 hastalığı astroloji veya birtakım hurafe ve tılsımlarla izah edilemeyecek kadar önemlidir. Kur'ân kıssaları bağlamında yüzeysel

¹ World Health Organization (WHO), "Coronavirus Disease (COVID-19) Pandemic" (Erişim 20 Haziran 2020); T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü (SBHSGM), *T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü Covid-19 Rehberi* (Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020), 7; Özgür Karcıoğlu, "What is Coronaviruses, and How Can We Protect Ourselves?" *Phnx Med J. March*, 2/1 (2020), 66.

² World Health Organization (WHO), "Influenza A (H1n1): WHO Announces Pandemic Alert Phase 6, of Moderate Severity" (Erişim 28 Haziran 2020); *Covid-19 Pandemi Değerlendirme Raporu*, ed. Muzaffer Şeker vd. (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2020), 19.

³ İnsanlığın geçirdiği salgınlara için bk. İlyas Uçar, *Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebası* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020), 101-104.

⁴ Covid-19 Pandemi Değerlendirme Raporu, 47.

bir yaklaşımla ele alınıp Allah'ın cezası olarak tanımlanabilecek basitlikte de değildir. Konu Ye'cüc ve Me'cüle ilişkilendirilip kıyametin tezahürü şeklinde zımnen krize karşı önlemi örseleyecek hafiflikte de görülmemelidir. Yapılması gereken, Kur'ân ve sünnet başta olmak üzere kadîm geleneğin referans kaynaklarından faydalanarak hastalığın dinî açıdan yerini tespit etmek ve çözüme katkı sağlayacak yorum üretmektir. Bunun yolu tenzîlî âyetlerle (Kur'ân) tekvînî âyetleri (varlığın yasaları) uyum içerisinde yorumlamaktan geçmektedir. İlgili dikkat, din-bilim çatışmasını önlerken aynı zamanda inanç temelli sorunların oluşmasına engel olacak; kriz durumuna olumlu katkı sunacaktır. Bu sebeple makalede önce Covid-19 süreci ve sonrasında toplumsal problemlere karşı Kur'ân temelli sağlıklı bir yaklaşımın nasıl geliştirilebileceği üzerinde durulmuştur. Sonra da bir o kadar önemli olan Covid-19 sonrası muhtemel Kur'ân yorumunun hangi zemin üzerinden şekillenmesi gerektiğine yönelik öngörülerde bulunulmaya çalışılmıştır.

Bu bağlamda genel hatlarıyla Kur'ân temelli varlık tasavvuruna kısaca değinmek gerekmektedir. Çünkü pandemi/salgın sürecini, varlığın ve insanın yaratılış gayesi üzerinden okumanın daha isabetli olacağı düşünülmüştür. Hastalığın varlık alemindeki yeri vahyin temel maksadı göz önünde bulundurularak tefsir biliminin önemli kaynaklarından hareketle tespit edilmeye çalışılmış; ardından hastalığa karşı Müslüman birey ve toplumda sağlıklı bir refleksin hangi temeller üzerinden şekillenmesi gerektiği konusu diğer disiplinlerin verilerinden de istifadeyle detaylandırılmıştır. Akabinde pozitif bilimin sürekli güncellenen verili kaynakları esas alınarak kriz sonrası dönemde Kur'ân yorumu açısından karşılaştırılması muhtemel fırsat ve sıkıntıların neler olabileceğine değinilmiş; Kur'ân yorumunu etkilemesi muhtemel yönelişlerin bireysel ve toplumsal anlamda olumlu yansımalarının nasıl elde edilebileceği üzerinde durulmuştur.

1. Covid-19 Pandemi Sürecine Kur'ân Temelli Yaklaşım

Öncelikle vurgulamak gerekirse hastalık-tedavi bağlamında düşünüldüğünde Covid-19 pozitif bilimin konusudur. Ancak varlık âleminde meydana gelen her olayın Din'in temel eserleriyle bağlantılı olarak değerlendirildiği de bir gerçektir. Kur'ân üzerinden Covid-19 pandemi hastalığı ile kurulan ilişki bu açıdan önemlidir. Çünkü bu bağlantı çözüme katkı sağlayacak veya sorun üretecek nitelikte olabilmektedir. Bu sebeple Covid-19 pandemi süreci öncelikle pozitif bilimin -tıbbın- verileri üzerinden tanımlanacak, akabinde inancın etkin gücü dikkate alınarak sürece olumlu katkı sağlama adına Kur'ân temelli sağlıklı bir algı şeklinin nasıl olması gerektiği üzerinde durulacaktır.

1.1. Covid-19 Pandemi Süreci

Covid-19 süreci, 31 Aralık 2019'da Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Çin Ülke Ofisi'nin, Çin'in Hubei eyaletinin Vuhan Güney Çin Deniz Ürünleri Şehir Pazarında (toptan canlı hayvan ve balık

pazarı) etiyojisi bilinmeyen pnömoni vakalarının görüldüğünü bildirmesi ile başlamıştır.⁵ Duyurulan hastalık, insandan insana kolaylıkla bulaşabilen korona virüs gurubundandır.⁶ Ortaya çıkan şekilde daha önce insanlarda görülmeyen yeni bir koronavirüs tipi olması ve 2019 yılının sonlarında ortaya çıkması sebebiyle Covid-19 olarak tanımlanmıştır.⁷ Ülkemizde ilk Covid-19 vakası 11 Mart 2020 de saptanmıştır.⁸ Hastalığın birçok ülkede yaygın halde görülmesi üzerine DSÖ aynı tarihte hastalığın pandemiye dönüştüğünü ilan etmiştir.⁹ İnsandan insana temas veya hasta bireylerin öksürmesi, hapşırması neticesinde ortaya saçtıkları damlacıklar yoluyla bulaşan hastalığın yayılma ivmesi hayli hızlıdır.¹⁰ Hastalığın ne zaman sonlandırılabilceği de henüz kestirilememektedir.

1.2. Kur'ân Temelli Yaklaşım

Covid-19 hastalığını parçacı bir bakışla Kur'ân'ın geçmiş kavimler bağlamında dile getirdiği toplumsal azaplar üzerinden değerlendirip Allah'ın insanlığa cezası şeklinde yorumlamak mümkün olduğu gibi Allah'ın varlık üzerindeki tasarrufunu da dikkate alarak bütüncül bir bakışla varlığın yaratılış gayesi üzerinden sünnetullah çerçevesinde insanın sorumluluğunu öne çıkaran bir bakışla değerlendirmek de mümkündür. Birinci tür yaklaşımın sonuçlarının inancın temellerini ve hastalığın tedavi süreçlerini sarsacak nitelikte sonuçlar üreteceği; diğerinin ise hem inancın temel dinamiklerini makul çizgiye oturtacağı hem de salgına çözüme katkı sunacağı düşünülmektedir.

1.2.1. Varlığın ve İnsanın Yaratılış Gayesi

Kur'ân/vahiy temelli bakıldığında Covid-19 hastalığıyla ilgili en sağlıklı değerlendirme varlığın ve insanın yaratılış gayesi üzerinden yapılabilir. Bu “*ana tema*” tespit edildikten sonra hastalığın bu tema içerisindeki yerini değerlendirmek daha isabetli olacaktır.

Allah'ın zatıyla ilgili tasvirleri bir kenarda tutulursa Kur'ân'ın ana teması insanın imtihanıdır. Hatta denilebilir ki Allah'ın zatıyla ilgili tasvirleri dahi bu gayeye matuftur. Varlık âlemi bu gayenin gerçekleştirileceği zemin olarak yaratılmıştır. Bu sebeple yeryüzündeki her şey onun bir süsüdür ve insanlardan hangisinin daha iyi davranacağı konusunda bir *imtihan* vesilesidir.¹¹ İnsan bu kapsamda

⁵ SBHSGM, Covid-19 Rehberi, 11.

⁶ SBHSGM, Covid-19 Rehberi, 7.

⁷ SBHSGM, *Covid-19 Rehberi*, 7, 11.

⁸ SBHSGM, Covid-19 Rehberi, 11.

⁹ WHO, “Influenza A (H1n1): WHO Announces Pandemic Alert Phase 6, of Moderate Severity”; *Covid-19 Pandemi Değerlendirme Raporu*, 19.

¹⁰ SBHSGM, Covid-19 Rehberi,13.

¹¹ el-Kehf 18/7; bk. el-Mülk 67/2; el-İnsan 76/1,2.

mükellef kılınmış,¹² yüklendiği sorumluluk *emânet*¹³ olarak nitelenmiş, görevi de *kulluk* olarak belirlenmiştir.¹⁴ Kur'ân'ın anlam haritası bütünüyle bu ana tema etrafında örülmüştür. Covid-19 hastalığı da bu imtihanın bir cüzüdür. Dolayısıyla her meselede olduğu gibi Covid-19 hastalığını da Kur'ân'ın varlık ve insan hakkındaki kurgusu ve insanın bu kurgu içerisindeki serüveni bağlamında okumak, süreci söz konusu anlam örgüsü çerçevesinde analiz etmek daha isabetli olacaktır.

Kur'ân'ın varlık tasavvurunda tevhit ilkesinin esas alındığında;¹⁵ Allah'ın, eşi ve benzeri olmayan, ezeli ve ebedî, zamandan ve mekândan münezzeh tek varlık olarak isimleri ve sıfatları bağlamında çeşitli şekillerde tasvir edildiğinde;¹⁶ tek yaratıcı,¹⁷ tek tasarruf edici ve tek hâkim güç olarak tanımlandığında;¹⁸ ardından her şeyin tekrar kendine döneceği¹⁹ şeklinde varlık döngüsünün tamamlandığında kuşku yoktur. Ancak Kur'ân'da bütün bu tasvirler, insanı tümüyle önemsizleştirmek ve etkisiz kılmak için değil aksine Allah'ın insanı tabi tuttuğu imtihan süreci ilkelerini vurgulamak ve bu ilkelere hassasiyet talebini perçinlemek adına yapılmaktadır. Bahse konu imtihanın gerçekleşmesi adına Allah, ezelde tarih içerisinde nasıl davranacağını belirlemiş ve bunu değiştirmeyeceğine söz vermiştir.²⁰ Buna sünnetullah denmektedir.²¹ Nitekim *Güneş ve ay bir hesaba göre hareket etmektedir. Bitkiler ve ağaçlar da O'nun bu kanununa göre hareket ederler. O, gökyüzünü yükseltti ve bu hassas dengeye oturttu. Sakın bu hassas dengeyi bozmayın, koruyun.*²² âyetleri Allah'ın yaratılıştan varlığa koyduğu bu kurallı ve dengeli işleyişi dile getirmektedir. Burada vurgunun Kur'ân'ın anlam haritasında *itidal, denge, ölçü, bir şeyin tam ortası* anlamlarında kullanılan²³ *vz'n* ve türevi *mîzân* üzerinden yapılmış olması ayrı bir inceliklerdir. Zira böylelikle varlıkta ağırlık ve uzunluk olarak tasvir edilebilecek her tür ölçü ve dengenin insanın kulluğunda ve varlık insan ilişkisinde de olması gerektiği talebi iletilmiş olmaktadır denilebilir.²⁴ Tasvir edilen şeyle öylesine mükemmel bir yapıya işaret edilmektedir ki Allah, yarattığı

¹² Süleyman Kaya, *Kur'ân'da İmtihan* (İstanbul: İnsan Yayınları), 2003, 51; bk. Mehmet Altuntaş, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre İmtihan Gerçeği* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020), 48-60.

¹³ el-Ahzâb 33/72.

¹⁴ ez-Zâriyât 51/56.

¹⁵ el-Bakara 2/163, 255; Muhammed 47/19; et-Teğâbûn 64/13; el-İhlâs 112/1 vb.

¹⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, nşr. Fethullah Halîf (İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye), 1979, 23.

¹⁷ el-En'âm 6/102; er-Ra'd 13/16; ez-Zümer 39/62 vb.

¹⁸ el-Mülk 67/1; Âl-i İmrân 3/26; eş-Şûrâ 42/49; 51 vb.

¹⁹ el-Bakara 2/28; Yûnus 10/56; Meryem 19/40 vb.

²⁰ el-En'âm 6/115; Yunus 10/64.

²¹ Ömer Özsoy, *Sünnetullah Bir Kur'ân İfadesinin Kavramlaşması*, (Ankara: Fecr Yayınevi), 1999, 133.

²² er-Rahmân 55/5-8; bk. el-Hicr 15/19-22.

²³ Bk. Râğîb el-İsfahânî, *Müfredâtu'l-Kur'ân*, nşr. Safvan Adnan Dâvûdî (Beirut: Dâru's-Sâmiyye, 1997), 868, 869.

²⁴ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârîzmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haka'iki gâvâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekavîl fi vücûhi't-te'vil*, thk. Adil Ahmed Abdu'l-Mevcûd-Ali Muhammed Muavvîd (Riyad: Mektebetü Abîkân, 1998), 6/6; Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Tefsîru'l-fabri'r-Râzî* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1981), 29/91; Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseyinî el-Âlûsî, *Rûbu'l-Meânî* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1997), 15/155.

sistemin kendisinin tanınma ve bilinmesine vesile (âyet/işâret) olmasını istemektedir. Zaten insanın hürriyet avantajını kullanarak ortaya çıkardığı bilimsel veriler varlıkta işleyen bu sistematik yapı dolayısıyla mümkün olabilmektedir.

Kur'ân'ın dile getirdiği varlık tasavvuru içerisinde insan daha özel bir konuma sahiptir. Hatta varlık âleminin tümü onun bu özel konumuna uygun kurgulanmıştır denebilir. İnsanın *halife* (خليفة) olarak nitelendirilmesi²⁵ diğer varlıklardan farklı olarak yüklendiği bu özel misyon dolayısıyladır.²⁶ Onu tüm varlıklardan ayırıştıran şey kendisine tahsis edilen akıl ve irade yetkinliğidir. Onu seçkin kılan söz konusu nitelik²⁷ inanan inanmayan herkesi kapsamaktadır.²⁸ Hangi açıdan bakılırsa bakılsın Kur'ân'ın her konusu dönüp dolaşıp insanın imtihanı etrafında dögümlenmektedir. Bu yönüyle bakıldığında varlığın tüm unsurları onun için ana kucağı mahiyetinde olup adeta koro halinde ona hizmet için seferber olmuştur. İlgili husus Kur'ân dilinde *et-teshîr* (التسخير) olarak ifadesini bulmaktadır.²⁹

Varlık-insan ilişkisi bağlamında *teshîr* kelimesinin Kur'ân'daki kullanımlarına bakıldığında *bir şeyi özel bir amaca yönelik olarak sevk etme*³⁰ kelime anlamına da uygun olarak insana yönelik bir hizmeti veya boyun eğdirilişi anlattığı görülmektedir.³¹ Kur'ân'a göre varlık ve insan arasındaki bu ahenk boşuna oluşturulmamıştır. Zira insan kadar varlığın hiçbir unsuruna tasarruf serbestisi ve buna bağlı olarak da sorumluluk görevi de atfedilmemiştir. Demek ki insanın etrafında dönen bu kurgu oyun ve oyuncak değildir.³² Aksine tam da kullukla şekillenmesi gereken³³ ve sonuçta kurulan ilişkinin boyutları itibarıyla hesabı sorulacak olan bir imtihan sürecidir.³⁴ Kur'ân da Allah-varlık, insan-varlık arasındaki ilişki ağının insanın imtihanı sürecinde nasıl olması gerektiğini dillendiren tekvînî varlığın adeta yapı çözümleyicisidir. Bu açıdan bakıldığında Covid-19 hastalığı sürecin sadece çok basit bir birimidir.

²⁵ el-Bakara 2/30; el-En'am 6/165; el-Fâtır 35/39.

²⁶ Kaya, Kur'ân'da İmtihan, 67.

²⁷ el-İsrâ 17/70.

²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/251.

²⁹ bk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfembres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (İstanbul: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye), 1984, 347.

³⁰ Isfahânî, Müfredât, 402; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, "shr", *Lisânu'l-Arab*, (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts., 1963), 3/1963.

³¹ Bkz. İbrâhîm 14/32, 33; Ra'd 13/2; Hicr 15/28, 29; Nahl 16/12, 14; Hac 22/36, 65; Lokman 31/20; Zuhruf 43/13; Câsiye 45/13.

³² el-Enbiyâ 21/16.

³³ ez-Zâriyât 51/56.

³⁴ el-Kıyâmet 75/36.

1.2.2. Hastalığın Kur'ânî Ana Gaye İçerisindeki Yeri

Kur'ân açısından bakıldığında hastalık insanın imtihanı sürecinde birçok unsurdan sadece biridir. Bu yönüyle imtihan aşamasında diğer unsurların yeri ne ise hastalığın yeri de odur. Yani imtihan vesilesi olması dolayısıyla hastalığın diğer imtihan unsurlarından farkı yoktur. Eğer bir farktan söz edilecekse bu ancak algılamadan kaynaklanan mahiyet farkı olabilir. Çünkü Kur'ân'da sürecin unsurları olarak hayatın her yönünü kapsayan hayır ve şer,³⁵ hasenât ve seyyiât³⁶ kavramları kullanılmıştır. Bu, insanın hoşuna giden unsurlar kadar gitmeyenlerin de imtihan vesilesi olacağını göstermektedir. Bunu anlamak için kelam ve felsefenin hayır-şer, hüsün-kubuh konusundaki derin tartışmalarına dalmaya gerek yoktur. Sınırlayıcı kriterinin *gücü dabilinde olma*³⁷ olduğunun bilinmesi yeterlidir. İnsanın imtihanın şiddetini hissetme boyutu ayrı bir konudur. Hoşa giden veya gitmeyen yönleriyle farklılıklar olabilir. Her iki boyutun çeşitli aşamalarında insan tarafından farklı hissedilmesi olasıdır. Zaten birçok hastalık türü ölüme sebep olabilmekteyken salgın hastalığı gündem yapan da hissediliş dozunun yüksekliğidir. İmtihan sürecinin tabii unsuru olarak görmeyip başka alanlara yönelik yorumlanma çabası da bu algı değişkenliğindedir.

Covid-19 hastalık sürecini de Allah'ın cezası yerine varlığın yaratılış amacı ve insanın buradaki konumu bağlamında sünnetullah kapsamında imtihanın bir parçası olarak değerlendirmek doğru olacaktır. Nitekim Hz. Eyüp'ün yaşadığı hastalık tecrübesi³⁸ Allah'ın ona cezası ve zulmü olarak değil imtihanı olarak değerlendirilmiştir.³⁹ Bu yüzdendir ki salgın hastalık, Hz. Peygamber tarafından da imtihan olarak nitelendirilmiştir.⁴⁰ Öyleyse insanın varlığın akışına müdahalesini düşünmeden Kur'ân'ın kıssalar bağlamında bahsettiği toplumların helak oluş örneklerini belli âyetlerden hareketle yalın bir okuyuşla Allah'ın keyfi cezası, azabı olarak ele alıp zihinleri bulandırmak doğru değildir.

³⁵ el-Enbiyâ 21/35.

³⁶ el-A'râf 7/168.

³⁷ el-Bakara 2/286.

³⁸ el-Enbiyâ 21/83, 84; es-Sâd 38/41-44.

³⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 10/75; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Murat Sülün (İstanbul: Dâru'l-Mizân), 2007, 9/312.

⁴⁰ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sabîhu Müslim*, (Arabistan: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 1998), Kitâbu's-selâm, 93.

Kıssaların, yaşanan felaketleri insanlık tarihinin bir tecrübesi olarak sunduğu doğrudur. Ancak bu felaketlerin varlığı ve insanın tabi olduğu kurallar çerçevesinde gerçekleştiği unutulmamalıdır. Allah'ın istediği zaman istediği şekilde müdahalesi mümkün olmakla beraber,⁴¹ “Allah'ın kanunlarında (sünnetullah) herhangi bir değişme söz konusu değildir.”⁴² ilkesi gereği koyduğu kurallara bağlı kalması kendi şanındandır. Allah kurduğu bu ahengi yaz-boz tahtasına çevirerek kendi yüceliğine gölge düşürmez. Aksi takdirde vahyî rehberlik de boşa düşmüş olur. Çünkü vahyi rehberlik, dünya şartlarında varlığın ve insanın yaratılıştan sahip olduğu hassas, sorunsuz, günahsız fitrî yapısını korumaya yönelik ilkeleri içermektedir.

İnsan algısı yönüyle bakıldığında ayette *فألهما فجورها وتقونها* “nefse iyilik ve kötülüklerini ilham etti”⁴³ şeklinde ifadesini bulduğu gibi imtihan sürecinin iyi-kötü veya doğru-yanlış üzerinden şekillendiği açıktır.⁴⁴ İyinin iyi, kötünün de kötü olduğu kendisine açıklandığı halde seçme özgürlüğü insanın kendisine bırakılmıştır.⁴⁵ Devam eden ayetlerden de anlaşılacağı üzere Allah fitrî yapının korunmasını istemektedir. Fitrî yapı korunmadığında *معيشة ضنكا* “sıkıntılı bir hayatın/fakirliğin” bekleyeceği ise farklı şekillerde haber verilmekte ve insan bu noktada uyarılmaktadır.⁴⁶ *بطرت معيشتها* “Refahından şımarmış”⁴⁷ toplumların felakete maruz kalacağına haber verilmesi de böylesine bir yaklaşımın sonucudur. Nitekim el-A'râf sûresinde Nûh, Hûd, Sâlih, Lût, Şuayb peygamberlerin kıssaları üzerinden fitrata yönelik davete dirençle karşılık veren toplumların başına gelen felaketlerden bahsedilmektedir.⁴⁸ Bu akışta araya giren bir âyetle “O peygamber gönderilen toplumların halkı inansalar ve Allah'ın emirlerine uyararak dikkatli davransalardı elbette onların üstüne gökten ve yerden bereket kapıları açardık, fakat yalanladılar, biz de kendi yaptıkları yüzünden onlara gereğini yaptık.”⁴⁹ şeklinde yer ve gökten bereket yağdırılmasının fitrata uyum çağrısına kulak veremeye; maruz kalınan cezanın da insanın kendi yaptıklarıyla ilişkilendirilmesi çok manidardır. Hz. Musa'nın toplumuyla kurduğu diyaloglar uzun uzun anlatıldıktan sonra arada Hz. Şuayb'ın peygamber olarak gönderildiği Medyen halkına da değinilerek⁵⁰ başlarına gelen musibetlerin tamamının kendi yaptıklarının sonucu olduğuna vurgu yapılması da aynı düzlemde algılanması gereken bir anlatımdır.⁵¹ Üstelik bir genelleme ile başlarına geleni *انما*

⁴¹ el-Kasas 28/71, 72; eş-Şûrâ 42/33.

⁴² el-Fâtur 35/43.

⁴³ eş-Şems 91/8.

⁴⁴ Bk. İnsan 76/2, 3; Beled 90/10.

⁴⁵ Taberî, 15/265; Âlûsî, 16/257.

⁴⁶ et-Tâhâ 20/124.

⁴⁷ el-Kasas 28/58; bk. el-En'am 6/6.

⁴⁸ el-A'râf 7/59-100.

⁴⁹ el-A'râf 7/96.

⁵⁰ bk. el-Kasas 28/1-44.

⁵¹ el-Kasas 28/47.

يتبعون احواءهم “onlar boş arzû ve isteklerinin peşinden gitmektedirler”⁵² şeklinde kendi yönelimlerine bağlanması insanın sorumluluğuna doğrudan işaret niteliğindedir.

“Şüphesiz sizden önce zulmettiklerinde (لما ظلموا) nice toplulukları helak ettik. Peygamberleri onlara inanmaları için mucizeler getirmişti de inanmamışlardı. İşte suçlu kavimleri böyle cezalandırırız.”⁵³ âyetinde de helakin fitrata aykırı davranış olan zulümle ilişkilendirildiği görülmektedir.⁵⁴ Halbuki Allah açısından bakıldığında yüklediği sorumluluk ve neticeleri bakımından hiçbir şekilde kullara zulmedilmemektedir.⁵⁵

Genel anlamda toplumların helak sebeplerine bakıldığında bunun işlenen bir günaha,⁵⁶ haddi aşmaya,⁵⁷ elçileri yalanlamaya,⁵⁸ zulüm ve zorbalıkta ısrar etmeye,⁵⁹ inkâr ederek zulümde bulunmaya⁶⁰ bağlandığı; bunların tamamında insan davranışlarının merkeze alındığı görülmektedir. Yani Kur’ân’a göre insanın bizzat kendisi kendi başına çorap örmektedir.⁶¹ Görüleceği üzere helak sebepleri hep insanın içine düştüğü zulüm ortamıyla ilişkilendirilmekte; zulüm oluşmadan Allah’ın toplumları helak etmeyeceği ifade edilmektedir.⁶² Hatta ahirette karşılaşılabilecek olumsuzluklar dahi insanın dünyada yaptığı zulümle ilişkilendirilerek zalimlerin mazeretlerinin kabul edilmeyeceği bildirilmekte;⁶³ karşılaşılan olumsuzluğun ne denli kendilerine ait olduğu anlaşılсын diye bizzat azalarının şahitliğinden söz edilmektedir.⁶⁴

Ayrıca Kur’ân’da bahsedildiği üzere, insanlar işlediği günah ve hatalardan dolayı hemen cezalandırılmamaktadır. Bu gerçeklik “Eğer Allah insanları yaptıkları zulümler nedeniyle hemen cezalandırıcak olsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı. Fakat onlara, kendileri için takdir olunan ömrü tamamlayıncaya kadar süre vermiştir. Ecelleri gelip süreleri dolunca da onu ne bir an öne alabilirler ne de geciktirebilirler.”⁶⁵ âyetiyle

⁵² el-Kasas 28/50.

⁵³ Yûnus 10/13.

⁵⁴ bk. el-Hac 22/45, 48; el-Mü’minûn 23/41.

⁵⁵ el-Mü’minûn 23/62.

⁵⁶ Yunus 10/13; el-En‘am 6/6; el-İsrâ 17/16, 17; ed-Duhân 44/37.

⁵⁷ el-Enbiyâ 21/9.

⁵⁸ eş-Şuarâ 26/139.

⁵⁹ el-Kehf 18/59; el-Kasas 28/59; el-Hac 22/45; ez- Zuhuf 43/8.

⁶⁰ İbrâhim 14/13; el-Mürselât 77/ 15-18.

⁶¹ Âl-i İmrân 3/182; en-Nisâ 4/49, 77; Yûnus 10/44; Kâf 50/29.

⁶² Hûd 11/115, 116; el-Kasas 28/58, 59; bk. el-‘Ankebût 29/40; er-Rûm 30/9, 10.

⁶³ el-Mü’min 40/53.

⁶⁴ el-Fussilet 41/21, 22; el-Yâsîn 36/65.

⁶⁵ en-Nahl 16/61; bk. el-Kehf 18/58; el-Fâtur 35/45.

açıka dile getirilir. İlave olarak Muhammed ümmeti için toplu helakin olmayacağı ayrıca vurgulanır.⁶⁶ Kaldı ki Kur'ân'ın “*Herkesin yaptığığın sonucu kendisine aittir. Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez. Sonunda dönüşünüz rabbiniçedir ve O, hakında anlaşmazlığa düştüğünüz gerçeği size haber verecektir.*”⁶⁷ şeklinde evrensel bir ilkesi de vardır.

Nihayetinde meydana gelen bela ve musibetleri genelleştirip Allah'ın insanlık adına keyfilige bürünerek verdiği bir ceza ve azap şekline dönüştürmek Kur'ân'ın ruhuna uymamaktadır.⁶⁸ Nitekim “*Eğer hak, onların kötü arzı ve isteklerine uysaydı, mutlaka gökler ve yer ile bunlarda bulunanlar bozulur giderdi.*”⁶⁹ âyeti keyfiligin ve ona bağlı olarak yaşanan bozulmaların Allah'a değil insana özgü bir tavır olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁰ Netice olarak yaptığı yıkımın, verdiği acının ağırlığından dolayı yaşanan felaketler mutlak manada bir ceza olarak değerlendirilecekse bunun sorumluluğu sünnetullah sınırlarını aşması sebebiyle bizzat insana aittir. Zaten “*Başımıza gelen her musibet kendi yaptığımız yüzündendir; kaldı ki Allah birçoğunu da bağışlar.*”⁷¹ şeklinde konunun özetlendiği görülmektedir.

Ayrıca yapılan ilmî çalışmalar, tabii haliyle varlığın kendi içerisinde döngüyü devam ettirebilecek özellikte (ekosistem) olduğunu göstermektedir.⁷² Dolayısıyla evrende insanlığı zora sokacak felaketler oluyorsa bunu Allah'ın cezasından ziyade insanın kendi eliyle yaptıklarının sonucu olarak değerlendirmek daha gerçekçi olacaktır. Zira insanoğlunun başına gelen hastalık ve musibetler, kendi elleriyle işlediği günahlar ve hatalardan, yaşayış biçimlerinden kaynaklanmaktadır.⁷³

Kur'ân'ın, bolluk, huzur-güven içerisinde yaşayan bir toplumun açlığa ve korkuya maruz bırakılmasını peygamberlerin uyarılarına kulak asmama ve Allah'ın nimetlerine nankörlük etmeyle ilişkilendirmesi bu yüzdendir. Aslında Allah, yasalarını koymuş (haramları belirlemiş), zora düşmedikçe kuralların çiğnenmemesini, nimetlerin kadrinin bilinip şükredilmesini istemiştir. Karşılaşılan felaketler helal ve haram konusunda sınır tanımamakla ilgilidir.⁷⁴ Yani vahyî geleneğin üzerine inşa edildiği fitrî yapıdan uzaklaşırsa sünnetullah gereği açlık ve korkuyla karşılaşmak kaçınılmazdır. Yahudiliğin tahrifine bağlı olarak yaşanan açlık ve korkunun ortadan kaldırılmasının Hz. İbrâhim'in

⁶⁶ el-Enfâl 8/33.

⁶⁷ el-En'am 6/164.

⁶⁸ Din İşleri Yüksek Kurulu, *İslâm'ın Salgın Hastalıklara Bakışı* (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 17.

⁶⁹ el-Mü'minûn 23/71.

⁷⁰ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, Fethu'l-kadir, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 3/616; Muhammed Esed, Kur'ân Mesajı, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları), 1999, 2/698.

⁷¹ eş-Şûrâ 42/30; bk. el-Hac 22/10.

⁷² Süleyman Kaya, *Ekoloji Bağlamında Çevre İmtihanımız* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019), 38.

⁷³ ez-Zümer 42/30.

⁷⁴ en-Nahl 16/112-117.

şahsında fitrata dönme şartına bağlanması bu yüzdendir.⁷⁵ Dolayısıyla Kur'ân'ın anlattığı geçmiş kavimlerin maruz kaldıkları cezaların sebebini “*Fitrî yapılarını bozmalarına*” bağlamak mümkündür.

Helak edilişin, Kur'ân'da aşırılık, savurganlık,⁷⁶ şirk,⁷⁷ küfür,⁷⁸ haram,⁷⁹ günah veya günahta aşırı gitme,⁸⁰ helali haram kılma,⁸¹ adaletsizlik,⁸² bozgunculuk⁸³ gibi geniş bir anlam yelpazesi olan⁸⁴ “israf” kavramıyla anlatılmış olması da felaketlerin insanla ilişkisini ortaya koyan ayrı bir göstergedir. Yani ceza ve felaketler üzerinden Allah'ın gücü ve kudretini koruma hassasiyetini Cebriye düşüncesini çağrıştıracak konuma taşımaya gerek yoktur. Aslında hastalık ve felaketler konusunda da bütün olup bitenler hayatın akışı içerisinde olumsuz olarak algıladığımız olaylara Allah'ın dahli gibidir. İnsanın yaptığı hatalar sonucunda gelişen olaylarda da sonuçta Allah'ın kudreti işlevseldir. Kur'ân'ın dillendirdiği gerçek de budur. Hatta bu yüzdendir ki yaşanan felaketlerin ibret olarak değerlendirilmesi ve bir daha aynı hataya düşülmemesi tavsiye edilmektedir.⁸⁵ Nûh tufanının âyet (آية) olarak nitelendirilmesi konuya ibret yönünden bakmamız gerektiğine ışık tutacak diğer bir örnektir.⁸⁶

Dolayısıyla Covid-19 gibi sonucu ağır olan olayları çıplak gerçekliği ile değerlendirmeyip Allah'ın cezası olarak görme, insanın kendi sorumluluğundan kaçınma refleksinin ürünüdür. Çünkü insan suçuyla yüzleşmek istememekte, mazeret üreterek sorumluluğunu ötelemek istemektedir. Oysa insan sorumluluğunu görmezden gelmemeli; tedbir ve tedavi konusunda da üzerine düşeni yapmalıdır.

1.2.3. Hastalık Konusunda Tedbir

Kur'ân'da dünya hayatının her hâlükârda sonlanacağı ve ahirete intikal edileceği sıklıkla vurgulanır.⁸⁷ Buna rağmen Kur'ân'ın anlam dünyasında hastalık özenilesi değil, aksine kaçınılması gereken bir olgudur. Genel olarak bakıldığında Kur'ân'ın, dünyevî bağlamda her konuda önce tedbiri önerdiği görülmektedir. Hastalık da bunlar arasındadır. Canın, Dinin korunması gereken (zarûrât-ı

⁷⁵ en-Nahl 16/119-123.

⁷⁶ en-Nisâ 4/6; el-En'am 6/141.

⁷⁷ el-Mü'min 40/42, 43.

⁷⁸ et-Tâhâ 20/127; el-Mü'min 40/28, 43.

⁷⁹ en-Nisâ 4/6; el-A'râf 7/81.

⁸⁰ ez-Zümer 39/53; ez-Zuhuruf 43/5; ez-Zâriyât 51/34.

⁸¹ el-A'râf 7/35.

⁸² el-İsrâ 17/33.

⁸³ el-Mâide 5/32; el-Mü'min 40/28.

⁸⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 407, 408; Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmeğânî, *Kâmûsu'l-Kur'ân*, thk. Abdülaziz Seyyidü'l-Ehl (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1983), 236, 237.

⁸⁵ es-Secde 32/26.

⁸⁶ el-Furkân 25/37.

⁸⁷ Âl-i İmran 3/185; el-Enbiya 21/35; el-Ankebût 29/57.

Dinîyye) beş temel ilkesinden biri olarak sayılması bundandır.⁸⁸ Bu sebeptendir ki insanın çektiği bir sıkıntı sebebiyle kendi canına kıyması yasaklanmış, yaşamın da ölümün de hayırlısını istemesi önerilmiştir.⁸⁹ “*Birbirini düşman görme*”⁹⁰ şeklindeki iki kutupluluğun fitrata uygun tutuma dönüştürülüp *ولا تقتلوا أنفسكم* “*birbirinizi öldürmeyin*”⁹¹ şeklinde tezahürü de canı koruma arzusunun önemli bir ayağıdır.⁹² İnsana atfedilen saygılıktan dolayı eşyada mubahlık esasken âdemiyette haramlık esas alınmıştır.⁹³ Görüldüğü üzere can güvenliği teminat altına alınmış, birliktelik korunmuş, toplumsal kaosun önüne geçilmiştir.⁹⁴ Hastalıklar da bu kapsamda düşünülmelidir. Hastalık, bireysel olduğu kadar toplumsal boyutu da olan bir duyarlılık alanıdır. Bu durum Covid-19 sürecinde insanlık tarafından bir kez daha deneyimlenmiştir. Covid-19’un bulaş oranının yüksek oluşu ve henüz tedavisine yönelik kesin bir aşı veya ilacın bulunamayışı tedbirler konusunda daha özenli davranmayı gerektirmektedir.

Kur’ân’ın canı korumaya yönelik genel ilkeleleri açısından bakıldığında da temizlik başta olmak üzere sosyal mesafeyi korumadan, ziyaretçi kabul etmemeye, sokakta maske takmadan gerektiğinde aile içerisinde maske takmaya kadar uzanan kurallar zincirine titizlikle uymanın, aynı zamanda dinî bir sorumluluk olduğu anlaşılmaktadır. Sonuçların alınan tedbire göre değiştiği her gün yapılan açıklamalardan açıkça anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kimsenin, ihmalin bedelini kadere ödetme lüksü olmamalıdır. Böylesi bir tutum olsa olsa acizliğin itirafı olur.

Netice itibarıyla gerekli tedbirlere uymak Kur’ân tasavvurunda her mü’minin yerine getirmesi gereken bireysel ve toplumsal bir sorumluluk alanıdır. Hastalığın yayılma hızı ve ölümcül etkisi tedbirsizliğin ve duyarsızlığın asla kabul edilemeyeceğini ortaya koymuştur. Ayrıca konuya dair her tedbirin toplumsal bilince dönüşmesine ihtiyaç vardır. Çünkü hastalık yaşamda yeni bir tavır belirlemeyi zorunlu kılmaktadır. Bu anlamda bilinç, insana özgü yapısıyla geliştirilebilir niteliktedir.⁹⁵ Hz. Peygamber’in “*Bir yerde veba olduğunnu duyduğunuzda oraya girmeyin, bulunduğunuz bölgede ortaya çıkarsa da o bölgeden ayrılmayın!*”⁹⁶ tavsiyesi hem tedbire hem de yayılımın önlenmesine yönelik sorumluluğa

⁸⁸ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî el-Gırnâtî, *el-Muwâfâkât* (Arabistan: Dâru’bnu Affân, 1997), 1/31.

⁸⁹ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sabîh*, thk. Muhibbiddîn Hatîb-Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Mektebetü’s-Selefiyye, 1400/1979), Kitâbu’l-merdâ, 19.

⁹⁰ et-Tâhâ 20/123.

⁹¹ en-Nisâ 4/29.

⁹² Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, ts.), 2/1343, 1344.

⁹³ Mehmet Erdoğan, “Hz. Peygamber’in Helal-Haram Koyma Yetkisi”, *Kur’an Sünnet İlişkisi Kur’an’da Risâlet ve Sünnet’in Teşriî Değeri*, ed. Bünyamin Erul (İstanbul: KURAMER, 2020.). 350.

⁹⁴ Taberî, 4/50. Âlûsî, 4/24.

⁹⁵ ... (Tarhan, 25 Haziran 2020).

⁹⁶ Buhârî, *Kitâbu’t-tıbb*, 30; Müslim, *Kitâbu’s-selâm*, 93.

işaret etmektedir. Hz. Peygamber'in bulunulan yerden ayrılmama öğüdünün arkasında yayılma riskini azaltma düşüncesi söz konusudur.⁹⁷ Cüzzamlı hastalardan uzak durulması,⁹⁸ bulaşıcı hastalığı bulunana temas yasağı,⁹⁹ sağlıklı kişilerin hastalarla bir arada bulunmama tavsiyesi¹⁰⁰ hep tedbir amaçlıdır. Bu düstur gereğidir ki halife Hz. Ömer Şam'a yaklaştığında veba salgınını duyunca geri dönmüş ve kendisine “*Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun.*” diyen Ebû Ubeyde'ye “*Allah'ın kaderinden yine O'nun kaderine sığınıyorum.*” cevabını vermiştir.¹⁰¹

Bireysel ve toplumsal açıdan hassasiyet noktalarının zirveye ulaştığı böylesi sıkıntılı dönemlerde hastalığa karşı alınacak tedbire *iletişim dilini* de eklemek gerekmektedir. Bu bağlamda ayrıştıran ve ötekileştiren dilin bir kenara bırakılıp, maddî ve manevî açıdan gönülleri birleştiren üslubun tercih edilmesi sıkıntının aşılmasına katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla Müslüman, “*(Resûlüm!) Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle davet et ve onlarla en güzel şekilde mücadele et.*”¹⁰² emri gereğince özellikle kriz durumlarında söylemleri açısından daha seçici olmalı; Kur'ân'ın îsâr, ihsan, infak, mağfiret, sabır gibi birleştirici ilkelerini daha etkin biçimde devreye sokmalıdır. Tabiri caiz ise açlık günlerinde ak-rabanın, yetimin, yoksulun yanında olmalı; sabrı ve merhameti tavsiye ederek sarp yokuş birlikte aşılmalıdır.¹⁰³ Bunun içindir ki benzeri birçok ayırıcı özelliği yanında bollukta ve darlıkta Allah rızası için harcama, öfkeye hâkim olma, insanları affedip onlara güzel davranma, sıkıntılar karşısında sabretme kaliteli Müslümanın ayırıcı özellikleri olarak sıralanmıştır.¹⁰⁴

1.2.4. Hastalanma Aşamasında Tedavi

Hastalık aşamasında tedavi insani bir hak olduğu kadar aynı zamanda İslâmî bir sorumluluktur. Kur'ân'ın ruhunu en iyi anlayan rehber olarak Hz. Peygamber “*Ey Allah'ın kulları! Tedavi olunuz, çira Allah şifasını yaratmadığı hiçbir hastalık yaratmamıştır.*” buyurmuştur.¹⁰⁵ Günün şartları çerçevesinde çeşitli tedavi yöntemlerinin kullanılmasını da önermiştir.¹⁰⁶ Müslüman bu noktada kolaylaştırıcı ve katkı sağlayıcı olmalıdır. Örneğin hastane, ev veya şehir karantina şartlarına uymanın dinî bir vecibe olduğunu unutmamalıdır.

⁹⁷ el-Bakara 2/243; bk. Yazır, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, 2/818.

⁹⁸ Buhârî, *Kitâbu't-tıb*, 30.

⁹⁹ Müslim, *Kitâbu's-selâm*, 126.

¹⁰⁰ Müslim, *Kitâbu's-selâm*, 105, 106.

¹⁰¹ Buhârî, *Kitâbu't-tıb*, 30; Müslim, *Kitâbu's-selâm*, 98-100.

¹⁰² en-Nahl 16/125.

¹⁰³ el-Beled 90/11-18.

¹⁰⁴ el-Bakara 2/153; Âl-i İmrân 3/134; el-Asr 103/1-3.

¹⁰⁵ Buhârî, *Kitâbu't-tıb*, 1.

¹⁰⁶ Bk. Buhârî, *Kitâbu't-tıb* bölümünde geçen rivayetler.

Covid-19 hastalığına çare bulma adına bütün dünyanın seferber olduğu bilinmektedir. Tedavi yöntemi konusunda Müslüman dünyadan gelen örneklerin ve açılımın yüz ağartıcı olacağı muhakkaktır. Bu noktada azamî gayret göstermek de Müslümanın sorumlulukları arasındadır.

1.2.5. Hastalık Anında Dua ve Sabır

Vücudun bağışıklık sistemini diri tutma, hastalandığında tedaviye baş vurma kadar ruhî ve manevî yönden de destek almak önemlidir.¹⁰⁷ Kur'ân'ın musibetle karşılaştığında dua ve sabır ile Allah'tan yardım istemeyi önermesi bu yüzdendir.¹⁰⁸ Allah, insanın mutlaka malı ve canıyla kendisini zorlayacak şekilde imtihan edileceğini ifade ettikten sonra sabra ve Allah'ın emirlerini gözetmeye (takva) vurgu yapmaktadır.¹⁰⁹ Bu, mutlaka dua ile de desteklenen bir sabır olmalıdır. Kur'ân'da dua hemen her peygamberin baş vurduğu bir yöntem olarak belirtilirken Hz. İbrâhim'in "*Hastalandığım zaman bana şifa veren O'dur.*"¹¹⁰ şeklindeki yakarışı; hastalık, dua-sabır ilişkisi bağlamında Kur'ân'da anlatılan en somut örnek olan Hz. Eyüp'ün "*Başına bu dert geldi. Sen merhametlilerin en merhametlisi-sin*"¹¹¹ şeklindeki duası bu ihtiyaca işaret etmektedir. Uzun süren ağır bir hastalığa yakalanan Hz. Eyüp, bu süreçte tüm mal varlığını da kaybetmiştir. Tabiri caizse bıçak kemiğe dayanmış, ancak o ümidini yitirmeyip dua eşliğinde sabretmiş; hastalıktan Allah'ın merhametine sığınmış, Allah da onu hem iyileştirmiş ve hem de eski varlıklı konumuna tekrar kavuşturmuştur.¹¹²

Hz. Mûsa'nın kavminden seçtiği yetmiş kişilik bir toplulukla Allah'ın huzuruna çıktığında yakalandıkları deprem karşısında söyledikleri, felaket anında sergilenecek tutuma başka bir örnektir: "*İçimizden birtakım beyinsizlerin işlediği günah yüzünden hepimizi helak edecek misin? Bu iş, senin imtihanından başka bir şey değildir. Onunla dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletirsin. Sen bizim sahibimizsin. Bizî bağışla ve bize acı! Sen bağışlayanların en iyisisin. Bizde bu dünyada da ahirette de iyilik yaz. Gerçekten biz sana döndük.*"¹¹³

Hz. Peygamber de "*Sabır, musibet ilk başa geldiği anda gösterilmelidir.*"¹¹⁴ buyurmuştur. Sabredenlere mükâfatlarının verileceği Kur'ân'ın taahhüdüdür. Allah Resul'ünün ifadesiyle "*Mü'minin bâli ne hoştur! Her bâli kendisi için hayırlıdır ve bu durum yalnız mü'mine mahsustur. Başına güzel bir iş geldiğinde*

¹⁰⁷ Bk. Ali Ayten - Zeynep Sağır, "Dindarlık, Dinî Başa Çıkma ve Depresyon İlişkisi: Suriyeli Sığınmacılar Üzerine Bir Araştırma", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2014), 5-18.

¹⁰⁸ el-Bakara 2/153.

¹⁰⁹ el-Bakara 2/155; Âl-i İmrân 3/186.

¹¹⁰ eş-Şuarâ 26/80.

¹¹¹ el-Enbiyâ 21/83.

¹¹² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 9/312.

¹¹³ el-A'râf 7/155.

¹¹⁴ Buhârî, *Kitâbu'l-cenâiz*, 42.

*şükreder; bu onun için hayır olur. Başına bir sıkıntı geldiğinde ise sabreder; bu da onun için hayır olur.*¹¹⁵ Bunun için Allah kullarına yakınlığını vurgulayarak kendisine dua edilmesini istemektedir.¹¹⁶ Dolayısıyla Müslüman hastalığı, her zorluğun bir şekilde aşılabileceği direnciyle karşılamalı,¹¹⁷ “*Her derdin devası vardır.*”¹¹⁸ inancıyla umudunu yitirmemelidir. Dua ve sıkıntıların hataların affına sebep olacağı inancı onun motivasyonu olmalıdır.¹¹⁹

2. Pandemi Sonrasına Kur’ân Temelli Yaklaşım

Salgınlar, dünya tarihinde yönetim ve yaşam değişikliklerine yol açan ve global etkileri olan sağlık olaylardır.¹²⁰ Birleşmiş Milletler (BM) yönetiminin küresel düzlemde devam eden çatışmaların durdurulmasına yönelik çağrısı dışında yüksek düzeyde bir istişare toplantısı dahi gerçekleştirmediği, DSÖ’nün süreç hakkında bazı tedirginliklerini açıklamadan öteye geçemediği,¹²¹ veto sahibi 5 ülkenin dahi mücadelede sıkıntı çektiği ve güven kaybı yaşadığı dönemin sonu herhalde eskisi gibi olmayacaktır.¹²² Zira dünya hızlı bir dönüşüm sürecini yaşarken Covid-19 çarpan etkisi yaparak bu dönüşümü daha da hızlandırmış; birey ve toplumlar arası ilişkiler daha fazla online bir ortama çekilmiş; sıcak para yerine elektronik para daha fazla gündeme girmiş; ticareti sanal zeka, robotikler, 5G teknolojileri, big data ve Endüstri 4.0 gibi enstrümanlarla yürütmenin avantajları gündem olmuş;¹²³ biyometrik sinyal taramaları uygulamaya girmiş; kısaca ekonomiden siyasal ilişkilere, sağlık sektöründen siyasete hastalığın etki alanlarının nasıl olacağı konusu tartışılmaya başlanmış; ciddi değişikliklere yol açacak sonuçlarının olacağı öngörülmüştür.¹²⁴ Kısacası dünya, *Covid-19 öncesi ve sonrası* şeklinde anılması muhtemel bir aşamaya gelmiştir.

¹¹⁵ Müslim, *Kitâbu’l-şübh*, 13.

¹¹⁶ el-Bakara 2/186.

¹¹⁷ el-İnşirah 94/5-6.

¹¹⁸ Müslim, *Kitâbu’s-selâm*, 69.

¹¹⁹ Müslim, *Kitâbu’l-bir*, 49; bk. Mustafa Koç, “Ruh Sağlığı İle Dinî Başa Çıkma Metodu Olarak Dua Ve İbadet Fenomeni Arasındaki İlişki Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım”, *Ekev Akademi Dergisi* 9/24 (2005), 11-35; Feim Gashi, “Korona Virüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dinî Başa Çıkmanın Etkisi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2020), 88-112.

¹²⁰ *Covid-19 Pandemi Değerlendirme Raporu*, 22; Ercan Cengiz, Hz. Ömer Döneminde Meydana Gelen Amvas Tâunu ve Etkileri”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13 (2020), 147.

¹²¹ Birol Akgün, *Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler*, ed. Ufuk Ulutaş (Ankara: SAM Yayınları, 2020), 77, 78.

¹²² Sadık Giray, *Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler*, ed. Ufuk Ulutaş, (Ankara: SAM Yayınları, 2020), 98.

¹²³ Sedat, Aybar, *Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler*, ed. Ufuk Ulutaş, (Ankara: SAM Yayınları, 2020), 102.

¹²⁴ Emre Erşen, *Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler*, ed. Ufuk Ulutaş, (Ankara: SAM Yayınları, 2020), 59.

Krizin sonlandırılması ve önlenmesi gibi iki temel düşüncenin geleceğin şekillenmesinde temel etki yapacağı anlaşılmaktadır.¹²⁵ Örneğin kriz sürecinde ortaya çıkan ulusal ve uluslararası dayanışma ve iş birliğindeki yetersizlik, güçlü devlet anlayışını ve uluslararası kurum ve kuruluşların daha da güçlendirilmesi gereğini ön plana çıkartacağı öngörülmektedir.¹²⁶ Ancak ortak davranış biçimleriyle çözülebileceği anlaşılan benzeri krizler yeni uluslararası iş birliği mekanizmalarını adeta zorunlu kılacağı benzetilmektedir. Bu küresel örgütlenme yönelimi belki de küresel dünyanın uluslararası ve üstü yeni bir yönetim şeklini¹²⁷ gündeme getirecektir. Bu değişimin her alana yansıtacağı aşikardır.

Kitlesele olarak da uluslararası kurumların sorgulanacağı ve nitelik değiştireceği bir sürecin başlaması büyük olasılıktır. Çünkü Batı sistemi modern dönemin kendi çıkmazları bağlamında geldiği nokta itibarıyla zaten entübe durumdaydı. İnsanlık çeşitli açılardan neo liberal ekonomik yapının hissettirdiği sancı ve geleceğe yönelik kaygılar üzerinden itirazlarını gittikçe yoğunlaştırmaktaydı. Covid-19 ile sistem yoğun bakım ünitesine dönüştü ve bütün bir dünyayı etkileyecek tesirler bırakmayı sürdürmektedir.

Dolayısıyla birey ve devletlerarası ilişkilerin yanında uluslararası diplomasi ilişkilerinde de değişimlerin olacağı, bu bağlamda bireysel ve uluslararası ilişkilerde yeni güvenlik konseptlerinin oluşacağından söz edilir oldu. Örneğin bunlar arasında bio-güvenlik konuları gündemin en önemli meseleleri olmaya aday hale geldi. Karşılaşılan bu yeni süreçlerin devletler ve halklar arasındaki karşılıklı bağımlılığın artmasına neden olacağından bahsedilmeye başlandı.¹²⁸ Covid-19 salgınının etkilerinin özellikle de halkının çoğunluğu Müslüman olan Ortadoğu ülkeleri başta olmak üzere kırılgan ve başarısız ülkelerde daha derinden hissedileceği; işsizliğin ve buna bağlı olarak göç dalgalarının artmasının güvenlik başta olmak üzere yeni birçok riski ortaya çıkartacağı beklentisi arttı.¹²⁹

Bu köklü değişim süreci ve sonrasında çok muhtemeldir ki tüm dünyada yaşam felsefesi yeniden sorgulanmaya başlanacak, varoluş felsefesi çerçevesinde anlam arayışları yeniden gözden

¹²⁵ Meltem Müftüler Baç, *Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler*, ed. Ufuk Ulutaş, (Ankara: SAM Yayınları, 2020), 20.

¹²⁶ Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler, ed. Ufuk Ulutaş, (Ankara: SAM Yayınları, 2020), 11, 14.

¹²⁷ Baç, Covid-19 Sonrası Küresel Sistem, 23.

¹²⁸ Giray, Covid-19 Sonrası Küresel Sistem, 97.

¹²⁹ Can Kasapoğlu, *Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler*, ed. Ufuk Ulutaş vd. (Ankara: SAM Yayınları, 2020), 85; Mesut Özcan, *Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler*, ed. Ufuk Ulutaş vd. (Ankara: SAM Yayınları, 2020), 125; Onur Unutulmaz, *Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler*, ed. Ufuk Ulutaş (Ankara: SAM Yayınları, 2020), 135.

geçirilecektir. Henüz modern dönemin meseleleriyle halleşememiş dinî yaklaşımların bu yeni değişimin hızına nasıl yetişeceği ve uyum sağlayacağı ayrı bir mesele olarak önümüzde durmaktadır. Yaşanan süreçte tıbbın daha etkili hale geldiğinin görülmesi tıpkı modern dönem yaklaşımlarında olduğu gibi din adına ortaya atılan hurafelerin daha derinden sorgulanmasına yol açacağı benzenmektedir. İlgili eğilim ciddi bir tehlike olarak önümüzde tehdit olarak dururken, Covid-19 sonrası için Kur'ân ve kadim gelenek tecrübesinden hareketle insanlığın bu sıkışmışlığına deva olabilecek söylemler ortaya koyma ve sıkıntılarını dokunabilme de bir fırsat olarak önümüze çıkmış bulunmaktadır. İslam dünyası geçmişte yaşadığı dört önemli tecrübeden üçünü başarıyla atlatmasını bilmiş, ama dördüncüsü olan modern dönem kırılmasının sarsıntısını maalesef henüz atlatamamışken bu krizle karşı karşıya kalınmıştır. Kur'ân temelli yaklaşımın pandemi sonrası dönemde izleyeceği yol ve yöntem bu yüzden çok önemlidir. İşte bu yüzden ki kadim gelenekte yaşanan kırılma noktalarından faydalanarak Covid-19 süreci iyi yönetilmeli, sonrasına yönelik ayağı yere basan sağlıklı yorumlar üretilmelidir. Yerel veya bölgesel bakış açılarının yerini global ve bütünsel yaklaşımlar almalı; düşünce kurgusu insanlığın tümüne dokunacak tarzda güncellenmelidir. Çünkü böylesi kırılma dönemlerinde din adına gösterilecek her olumlu refleksin din ve o dinin mensuplarının geleceği adına hayati önem taşıdığı tarihi tecrübelerden bilinmektedir.

2.1. Tarihsel Kırılmaların Kur'ân Yorumuna Etkisi

Tarihi birikim ve tecrübe Kur'ân yorumunun statik değil dinamik bir süreç izlediğini göstermektedir. Bunda Kur'ân'ın muhtevasının evrensel kabul edilmesi kadar, onun anlaşılmasına dair bize ulaşan çerçeve bilgilerin, o bilgileri yorumlayanın; kültürel, siyasi ve ekonomik şartların da etkisi söz konusudur. Bıraktığı iz, yaşadığı dönüşüm açısından genel bir tasnif yapılacak olursa Kur'ân yorumunun dört dönemde ciddi anlamda kırılma yaşadığından bahsedilebilir.

Bunlardan ilki Kur'ân'ın sözlü kültürden yazılı kültüre aktarılmasıyla gerçekleşmiştir. Çünkü vahyin indiği toplumda Kur'ân, yirmi üç yıla yayılan bir süreçte bir ilâhî kelim, bir söz olarak karşılanmıştır. Algı şekli de vahyin indiği ortamın olgularıyla şekillenmiştir.¹³⁰ Kur'ân lafızları yazılı bir metne dönüşüp kitap (Mushaf) halini aldıktan sonra ise onun üzerinden elde edilen algı şeklinde bir farklılık oluşmuştur. Çünkü artık Kur'ân'ın anlaşılması için indiği dönemin arka plan bilgilerinin ayrıca araştırılması gerekmektedir.¹³¹ Döneme ait veri eksikliği veya çeşitliliği yorumlamada farklılıklara yol açmıştır.

¹³⁰ Mehmet Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'ân'a ve tefsire ne oldu?*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 120; Süleyman Gezer, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'ân*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 36.

¹³¹ Selim Türcan, *İlk Dönem Kur'ân Tasavvuru ve Dönüşümü* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 355; Mevlüt, Erten,

İkinci kırılma, ilk tercüme hareketlerinin başlatıcısı kabul edilen Emevî emiri Halid b. Yezid (661 veya 668-704) ile başlayan,¹³² Abbasi halifesi Mansur (714-775) zamanında kendisine nispet edilen başta muârazatu'l-Kur'ân olmak üzere, başka bir çok Mezdek, Mani, Zerdüşt gibi Fars din ve inançlarına ait kitapları Arapça'ya çeviren İbn Mukaffa (720-762) tarafından sürdürülen;¹³³ yani Emevî ve Abbasiler zamanında Hıristiyan Nasturî, Süryanî, Sabî ve Yahudi mütercimler tarafından İskenderiye mektebi, Urfa (Edessa), Antakya (Antiokheia) ve Harran medreselerinde Arapçaya çevrilmiş Yunan felsefe ve ilmine ait eserler ile Yunan ve Hint kültürleri, Zerdüştlük ve Pers gelenekleri bakımından önemli bir merkez olan Gundeşapur medresesinden nakledilen bilgi birikimi ile Müslümanların yüzleşmesiyle meydana gelmiştir.¹³⁴

Müslüman topraklarının Arap yarımadası sınırlarını aşarak farklı kültürlerle yüzleştiği ve İslâmî ilimlerin teşekkül ettiği döneme rastlayan bu süreçte ciddi fikrî dalgalanmalar meydana gelmiş;¹³⁵ Kur'ân yorumu bir taraftan tabii gelişimini sürdürürken diğer taraftan karşılaştığı kültürlerden çeşitli şekillerde etkilenmiş; siyasi zeminin sağlamlığı, yönetim gücünün katkılarıyla Müslümanlar Kur'ân ve sünneti merkeze alan çalışmaları sayesinde¹³⁶ bu etkiyi kendi kültürlerine ve ilmî gelişimlerine katkı sağlayacak şekle çevirmişlerdir. Bir yandan inançlarını muhataplarına tebliğde bulunurken, iç veya dış kaynaklı eleştirilere karşı da savunabilmişlerdir.¹³⁷ Kur'ân yorumunda yöntem belirlemeye katkı sunan Tefsir usul ilminin birçok konusunun döneme ait etkileşimin izlerini taşıması bunun göstergesidir. Tefsir-te'vîl yaklaşımlarından tutun, isrâiliyat, müşkilü'l-Kur'ân, nâsih-mensûh, muhkem-müteşabih hatta i'câzu'l-Kur'ân gibi konular dönemin izlerini taşımaktadır. Bu süreçte geleneğin güçlü izlerini görmek mümkündür. Neticede Müslümanlar kendi delillerini ortaya koymuş, ikna yöntemini kullanarak muhatapların yönelttiği sorulara cevap verebilmiştir. Dolayısıyla Kur'ân ve ondan sirayet eden geleneğin ruhu farklı kültür ve medeniyetlere sirayet edebilmiştir.¹³⁸ Sonuçta, başta Tefsir olmak üzere Kelâm, Fıkıh, Tasavvuf, İslâm felsefesi gibi temel alanlar başka kültür verilerinden faydalansa veya etkilense de Müslüman düşüncenin ürünü olarak tarihteki yerini

İslam Tefsir Geleneğinde Öznellik, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 221, 226; Gezer, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'ân*, 107, 249.

¹³² İsmail, Erünsal, "İslâm Medeniyetinde Kütüphaneler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Çağ yayınları, 1989), 14/213; Muhammed Abdülkâdir Hüreysât, "Hâlid b. Yezid b. Muâviye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1997), 15/ 292.

¹³³ İsmail Durmuş "İbnu'l-Mukaffa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2000), 21/131.

¹³⁴ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Düşüncesi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1995), 23; Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983), 71.

¹³⁵ Mümtaz'er Türköne, *İslamcılığın Doğuşu* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2011), 55.

¹³⁶ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2011), 1/20; Çağfer Karadaş, "Günümüz Türkiye'sinde Kelam İlmî", *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 2/1, (2009), 127.

¹³⁷ Karadaş, "Günümüz Türkiye'sinde Kelam İlmî", 127.

¹³⁸ Hasan Hanefî, *Gelenek ve Yenilenme* (Ankara: Otto Yayınları. 2011), 132.

alabilmiştir.¹³⁹ Kısacası o dönemde ruhunu Kur'ân ve sünnetten alan yaklaşım diğer kültür öğelerine rengini verebilmiştir.¹⁴⁰

Müslüman dünyanın üçüncü ciddi kırılmayı tarihin en büyük yıkımını yapan Moğollar'ın 1258 yılında Bağdat'ı teslim alıp Mustansırıyye Kütüphanesini yağmalamalarıyla yaşadığını söylemek mümkündür.¹⁴¹ Şamanist olan Moğollar'ın bu yıkımının Hulâgu'nun eşi Hıristiyan olmasına rağmen Moğol-Türkmen yakınlaşması ve İran kültürünün etkisiyle Müslümanlığın yayılmasına daha fazla katkı sağladığı belirtilmektedir.¹⁴² Bu süreçte Müslüman dünyanın fikri ihtilaflarını büyük ölçüde hallettiği, kurumlarını güçlendirdiği ve bu sayede istilacıları asimile ederek bunalımdan kurtulduğu ifade edilmiştir.¹⁴³ Özellikle Moğol istilasına maruz kalmayan Mısır ve Hindistan bölgelerinde ciddi ilmi çalışmaların meydana geldiği bilinmektedir.¹⁴⁴ Yani bu dönemde de İslam dünyası toparlanmasını bilmiş ve hızla sarsıntının etkisini atlatabilmiştir.

Dördüncü ve en etkileyici kırılma ise çağdaş dönemde yaşanmıştır. Kökleri miladi 15. yüzyıla kadar geri götürülen çağdaş/modern dönem,¹⁴⁵ dinî açıdan Hıristiyanlığı temelden sorgulayarak aslî yapısına döndürme girişimidir.¹⁴⁶ Varlık ve insan tasavvurunda köklü değişimler yaşanmış; buna paralel adalet, hürriyet, eşitlik gibi başat kavramların içeriği değişmiş; etkileri bireylerin yaşamından, devlet yönetimine kadar her alana yansımıştır.¹⁴⁷ Çağdaş dönemin etkisi on dokuzuncu asrın ortalarından itibaren Müslüman ülkelerde de hissedilmeye başlamıştır.¹⁴⁸ Ancak değişim karşısında Kur'ân temelli nasıl bir yaklaşım sergileneceği konusunda uzlaşa sağlanamamıştır.¹⁴⁹ Devlet yönetim şeklinin nasıl olması gerektiği; kölelik; el kesme ve recm gibi hadler; bankacılık işlemleri (ribâ/faiz); organ bağı; tek eşlilik; devlet başkanlığı, eğitim, dövülme, şahitlik, boşanma, miras konularında kadının pozisyonunun nasıl olması gerektiği gibi meselelerde farklı yaklaşımlar sergilenmiştir.¹⁵⁰

¹³⁹ Çağfer Karadaş, *Çağdaş İslam Düşünürleri*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 16; Yıldırım, *Bilim Tarihi*, 75, 79.

¹⁴⁰ Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'ân'a ve tefsire ne oldu?*, 73.

¹⁴¹ İsmail Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 338.

¹⁴² Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/226.

¹⁴³ Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, 55.

¹⁴⁴ Çağfer Karadaş, "İslâm Düşüncesinin Panoraması", *Çağdaş İslam Düşünürleri*, ed. Çağfer Karadaş, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 26.

¹⁴⁵ Halil İnalçık, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2013), 55.

¹⁴⁶ İnalçık, *Rönesans*, 158; Şehmus Demir, *Kur'ân'ın Yeniden Yorumlanması*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002), 15; bk. Süleyman Kaya, "Modern Dönem Kur'ân Algısı", *dergİlabant*, 2/3 (2014), 8-36.

¹⁴⁷ İsmail Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'ân'a Yaklaşımlar*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2010), 18.

¹⁴⁸ Fazlur Rahman, *İslâmî Yenilenme Makaleler I*, çev. Adil Çiftçi, (Ankara: Ankara Okulu, 2000), 72.

¹⁴⁹ Bk. Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'ân'a ve tefsire ne oldu?*, 57-73; Kaya, "Modern Dönem Kur'ân Algısı", 25.

¹⁵⁰ Bk. Johannes Marinus Simon Baljon, *Kur'ân Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, çev. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Fecr Yayınları, 2000), 113-148; Mehmet, Paçacı, "Din Bilimleri ve Çağdaş Sorunları Üzerine", *Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri -İlmi Toplantı-*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2007), 281.

İlk üç dönemden farklı olarak sömürgeleştirilmeyi de içerdiği için bu defa Müslüman dünya etkin değil edilgen durumdadır.¹⁵¹ Bundan dolayı Batı kültürünün ürettiği yeni düşünce biçimiyle etkileşim İslâm dünyasının daha önce karşılaştığı yabancı kültür ve felsefî sistemlerle yüzleşmesi gibi olmamıştır.¹⁵² Süreç aleyhine işlemiştir. Zira insan aklını ve deneyimini esas alan modern anlayış, İslam dünyasında da mevcut dinî gelenek ve göreneklerin kökenlerinin sorgulanmasına sebep olmuştur.¹⁵³ Bundan Kur'ân yorumu başta olmak üzere hem toplumsal yapı hem de dinî bilimler doğrudan etkilenmiştir.¹⁵⁴ Covid-19 sebebiyle de çok yönlü bir kırılmanın yaşanması muhtemeldir. Bu bağlamda Kur'ân yorumunun ilgili süreçten nasıl etkileneceği meselesi üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur.

2.2. Covid-19 Hastalığının Kur'ân Yorumuna Muhtemel Etkisi

Henüz hastalık süreci devam ederken insanlığın gündemine giren *sosyal mesafe*, *kontrollü sosyal mesafe*, *yeni normal*, *kısıtlı yeni normal* gibi kavramlar artık *bir çok şeyin eskisi gibi olmayacağı* sinyallerini vermektedir. İnsanlığın yeni bir ilişki biçimine, alışkanlık tarzına ve yaşam şekline evrileceği anlaşılmaktadır. Meydana gelen dönüşüme paralel olarak yeni bir siyasi ve ideolojik düzlem belirecek; akışa uygun üretim ve tüketim düzenekleri oluşarak ekonomik sistem farklı boyutlarıyla yeniden şekillenecek; buna uygun olarak yeni bir yerleşim ve şehirleşme şekli gündeme gelecektir. Covid-19 sonrası yeni normalde e-hayatın, e-toplumun, e-gazetenin, e-siyasetin, e-ticaretin daha da öne çıkacağı anlaşılmaktadır. Bütün bunlar beraberinde dünya ve insan tasavvurunun yeniden gözden geçirilmesine sebep olacaktır. Dolayısıyla yeni normal yeni davranışları zorunlu kıldığı kadar ruhunu Kur'ân'dan alan yeni bir din dilini de gerekli kılmaktadır.

Birey ve toplumların topyekûn dijital kontrole girdiği, buna bağlı olarak düşünme ve hareket özgürlüğünün sınırlanmasının beklendiği yeni kırılma ortamında ilgili krizin dinî açıdan etkilerinin neler olabileceği üzerinde durulmalı; ruhunu vahyî gerçeklikten alan çözüm önerileri hayatın akışı içerisinde güncellenmelidir. Birçok âyette ifadesini bulduğu gibi böylesi kriz ortamları her iki yöne evrilebilecek niteliktedir. Bu sebeple Kur'ân bela, musibet karşısında insanın iki farklı refleksinden

¹⁵¹ Sömürgeleşme ile 1870'lerden önce başlayıp 1920'lere gelindiğinde Arnavutluk, Türkiye, İran, Afganistan ve Arap yarımadası dışında kalan Müslüman ülkelerin tümünün yabancı idaresi altına girme süreci kastedilmektedir. bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976), 152; Abdülhamit Bırışık, *Hint Altı Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 22, 44; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, (İstanbul: Alkım Yayınları, 2010), 292; Oral Sander, *Siyasî Tarih*, (İstanbul: İmge Kitabevi, 2012), 409.

¹⁵² Baljon, Kur'ân Yorumunda Çağdaş Yönelimler, 14.

¹⁵³ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm*, (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947), I/24-26.

¹⁵⁴ Paçacı, "Din Bilimleri ve Çağdaş Sorunları Üzerine", 271; Mustafa Öztürk, *Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Kur'âncılık*, (Ankara: Ankara Okulu, 2013), 185; Sadık Kılıç, "Mehmet Paçacı'nın tebliğ müzakeresi", *Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri*, (İstanbul: İSAM, 2007), 299.

bahsetmektedir. Benzeri durumda insan ya acizliğinin farkına varıp Allah'a teslim olmakta¹⁵⁵ veya sıkıntı, umutsuzluk psikolojisine kapılarak inkâra düşmektedir.¹⁵⁶ Hz. Peygamber'in "*Fakirlik neredeyse küfre düşürecek.*"¹⁵⁷ ifadesi bu psikolojik gelgitin başka bir ifadesidir. İlgili atmosfer avantaja dönüştürülerek inanca yönelişin önü açılmalıdır. Başta Kur'ân olmak üzere dinî metinlerin birey ve toplumlar üzerindeki derin etkisi bilindiğine göre üretilen yorumların sağlıklı ve tutarlı bir zemine oturtulması önemlidir. Bu süreçte inancın ana ilkeleri ve ona mensup olanların düşünce dünyaları dikkate alınmalı, inanmayanların muhtemel refleksleri de göz önünde bulundurulmalıdır.

Özellikle Covid-19 gibi insanlığın tümünü etkileyen bir hususta insan hatası ve ihmalî bir tarafa bırakılarak sorumluluğun kadere veya muhtemel işlenmiş bir günaha yüklenmesi; hastalığın Allah'ın insanlığa bir cezası şeklinde tasvir edilmesi çok fayda sağlamayacaktır. Böylesi durumlarda ötekileştirmeden ziyade ümide ihtiyaç duyulmaktadır. Kur'ân'ın hidayet rehberi olma özelliği onun temel ilkelerinin/makâsının gözetilmesiyle tahakkuk edecektir.¹⁵⁸ Bu, âyetleri tikel değil tümel okuyarak değerlendirmekle mümkündür.¹⁵⁹

Kur'ân âyetlerini bütünlüğünden kopararak sadece tehdit diliyle okuma yerine bireysel ve toplumsal sorumluluğu öne çıkaran din dili tercih edilmelidir. İnanç temelli dilde cezadan ziyade sevgi, merhamet, bağışlama öne çıkartılmalıdır. Çünkü O, her hayrın kaynağıdır. Ortada ceza olarak algılanabilecek bir durum varsa Kur'ân'a göre de bunun asıl sebebinin insanın kendi fiilleri olduğu vurgulanmalıdır.¹⁶⁰ Zira Kur'ân hemen veya keyfî ceza vermeden değil; hatadan dönülür ümidiyle cezanın ertelenmesinden, insana tanınan fırsattan ve hatta çeşitli bahanelerle affedilmeden bahsetmektedir.¹⁶¹ Kur'ân'a göre dünya şöyle dursun ahirette dahi insan sadece yaptıklarının karşılığını görecektir, zerre miktar kendisine haksızlık edilmeyecektir.¹⁶²

Dayanışma ihtiyacının zirve yaptığı bu dönemde insan-insan ilişkilerinde çatışmayı ve ötekileştirmeyi öncelemeden ziyade dayanışma dili daha belirgin hale getirilmeli yukarıda ifade edildiği

¹⁵⁵ Yunus 10/22.

¹⁵⁶ el-İsrâ 17/73; er-Rûm 30/36; el-Fussilet 41/49.

¹⁵⁷ Muhammed b. Selâme el-Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 1/342.

¹⁵⁸ Rıza, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm*, 1/10; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *Tefsîru't-tahrîr ve't-temvîr*, (Tunus: Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 1/153.

¹⁵⁹ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *Makâsıdu'ş-Şerîati'l-İslâmiyye*, thk. Muhammed Zuhaylî, (Şam: Dâru'l-Kalem, 2016), 121.

¹⁶⁰ eş-Şûrâ 42/34.

¹⁶¹ Âl-i İmrân 3/149; en-Nisa 4/116; İbrâhim 14/42; en-Nahl 16/61 vb.

¹⁶² el-Mü'min 40/17, 20; ez-Zilzâl 99/7, 8.

gibi sarp yokuş birlikte aşılmalıdır.¹⁶³ Bireysel ve toplumsal ahlak ilkeleri hoşgörü zemininde tatlı bir üslupla insanlığın imdadına sunulmalıdır.

İnsanlığın en önemli problemlerinden biri olarak gündemini koruyan çevre sorunları bağlamında Kur'ân'ın dile getirdiği sünnetullah ilkesi ayrıntılarına inilerek anlatılmalı ve insana sunduğu varlıkla uyum içinde yaşama talebi öne çıkartılmalıdır. Reel politik ile moral politik eşgüdüm halinde sürdürülmelidir. İnsana dokunan örnekler üretilebilmelidir.

Yeni dünyada karşılaşılabilecek fıkhî hükümlere hızla çözüm üretilip hayatın içinde yer alınmalıdır. Sanal dünyanın üreteceği yeni sorunlara yönelik çözüm önerilerine hazırlıklı olunmalıdır. Çağdaş dönemde karşılıklı tartışma/kavga ortamında sürdürülen ve sonucu çözümsüzlük ve kaosla sonuçlanan tutumlar hiç değilse yeni dönemde yerini çözüm odaklı yönelime bırakmalıdır. Toplumsal liderliğin belli imtihan süreçlerinden geçtiğini (كلمات) Hz. İbrâhim'in şahsı üzerinden dile getiren Kur'ân ilkesi dikkate alınmalı; sıkıntı süreci avantaja dönüştürülerek toplumlar arası liderlik hedeflenmelidir.¹⁶⁴ Hz. İbrâhim'in önderliğinin sünnetullah çerçevesinde başarıyla geçilen imtihan aşamalarından sonra gerçekleştiği; âyetin devamında Hz. İbrâhim'in kendi soyundan da önderler gelmesi talebini Allah'ın zalimlerden olmama şartına bağladığı unutulmamalıdır.

Sonuç

Covid-19'un, dünyanın tecrübe ettiği en etkili salgın hastalıklardan biri olduğu görülmüştür. Hastalığın insan ve toplum hayatına çok yönlü etkisi; aşı ve ilacının henüz bulunamamış olması, tedirginliğin sürmesine ve alınan tedbirlerin uzatılmasına sebep olmaktadır.

Hastalığın yol açtığı krizin büyüklüğü sebebiyle çağın iletişim araçları kullanılarak hemen her alanda hızla bilgi üretilmeye başlanmıştır. Din temelli bilgiler de bunlar arasında yerini almaktadır. İlgili yorumlarda dinin temel metinleri referans kaynağı olarak kullanılmaktadır. Bu sebeple kriz süreci ve sonrasında Kur'ân temelli yorumların ve üretilen fikirlerin toplumun sorunlarına çözüm üretecek nitelikte olması beklenir. Çünkü ilgili yaklaşımlar sürecin çözümüne katkı sunabildiği gibi tersi bir etki de yapabilmektedir.

Her şeyden önce hastalığın pozitif bilimin konusu olduğu teslim edilmelidir. Öte yandan konunun dinin referans metinleriyle ilişkilendirilerek açıklanması aşamasında yapılan yorumların birey ve toplumun hastalık karşısında sergileyeceği tutumu etkilediği bilinmelidir. Bu sebeple salgını

¹⁶³ el-Beled 90/11-18.

¹⁶⁴ el-Bakara 2/124.

Kur'ân'da geçen kıssalarla ilişkilendirerek Allah'ın insanlığa keyfi cezası olarak sunmak doğru değildir. İlgili yorum şekli, insan zihnindeki olumlu Allah imajını zedeleyecek, Kur'ân'ın halife olarak özel bir misyon yüklediği ve imtihana tabi tuttuğu insanı da önemsizleştirecektir. Ayrıca kadere sığınma psikolojisini her şeyin önüne çıkarma, tedbir ve tedavi aşamalarını olumsuz etkileyecektir. Oysa Kur'ân'ın, Allah'ın rahmeti ve bağışlayıcılığını öne çıkardığı; varlıkta Allah'ın oluşturduğu sistem (sünnetullah) gereği bu tür olayların sorumluluğunu bizzat insanla ilişkilendirdiği; geçmişte yaşanan felaketlerin tekrarlanmaması adına kıssaları insana ibret (âyet) tabloları olarak sunduğu görülmektedir.

Kur'ân temelli bu tasavvurun sağlıklı bir şekilde ortaya konabilmesi için önce Kur'ân'ın varlık tasavvurundaki ana temanın (makâsıd) göz önünde bulundurulması ve hastalığın bu tasavvur içerisindeki yerinin tespit edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla hastalık-insan ilişkisi, Kur'ân'ın ana tema olarak gördüğü imtihan süreci ilkeleri bağlamında ele alındığında doğru bir zemine oturtulmuş olacaktır. Hastalıkla ilgili tedbirler ve tedavi aşamaları bu kapsamda ele alınmalı; kriz süreçlerinde inanan insan için sabır ve duanın önemi teslim edilmelidir.

Dünya çapında halk sağlığını tehdit eden bu yeni salgına karşı DSÖ başta olmak üzere dünya ve ülkemizdeki ilgili tüm kurum ve kuruluşlarla eşgüdüm halinde çalışmak Din'in beş temel ilkesinden (zarûrât-ı diniyye) biri olan canı koruma görevi kapsamına girmektedir. Dolayısıyla Kur'ân açısından bakıldığında ilgili tedbirlere uymak dinî bir zorunluluktur.

İslam dünyası tarihte değişik sebeplerle kırılmalar yaşamıştır. Dinamik bir süreç izleyen Kur'ân yorumu da bu kırılmalardan olumlu veya olumsuz şekilde etkilenmiştir. Korona sonrası yeni dönemin insanlığı yepyeni gerçeklerle yüzleştireceği ve yeni bir kırılma noktası oluşturacağı anlaşılmaktadır.

İnsanların varlık tasavvurunu yeniden gözden geçirdiği şok ve kırılma dönemlerinde yapılan yorumların dinin geleceği açısından hayati önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Tarihte yaşanan dönüşümlerden de dersler çıkartılarak korona sonrası yeni dönemde Kur'ân yorumunun izlemesi gereken yol haritası üzerinde hızla düşünülmesi önem arz etmektedir. Ötekileştirmeden tüm insanlığı kuşatacak yeni bir din diline ihtiyaç vardır. Vahiy temelli fikhî hükümler ile sorunların hızla çözüme kavuşturulması, insana dokunan yöne önem verilmesi gerekmektedir. Vahiy temelli tasavvurun insanlığın geleceğinde yer ediniş edineceği üretilen yorumun güvenilirliğine ve çözüm odaklı oluşuna bağlıdır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemu'l-müfreh li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. 1984.
- Akgün, Birol. "Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler". ed. Ufuk Ulutaş vd. 76-81. Ankara: SAM Yayınları, 2020.
- Albayrak, İsmail. *Klasik Modernizmde Kur'ân'a Yaklaşımlar*. İstanbul: Ensar Yayınları. 2010.
- Altuntaş, Mehmet. *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre İmtihan Gerçeği*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Râhu'l-Me'ânî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr. 1997.
- Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınları. 2010.
- Aybar, Sedat. "Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler". ed. Ufuk Ulutaş vd. 102-106. Ankara: SAM Yayınları. 2020.
- Ayten, Ali - Sağır, Zeynep. "Dindarlık, Dinî Başa Çıkma ve Depresyon İlişkisi: Suriyeli Sığınmacılar Üzerine Bir Araştırma". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2014), 5-18.
- Baç, Meltem Müftüler. "Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler", ed. Ufuk Ulutaş vd. Ankara: SAM Yayınları. 2020.
- Baljon, Johannes Marinus Simon. *Kur'ân Yorumunda Çağdaş Yönelimler*. çev. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Fecr Yayınları. 2000.
- SBHSGM, T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü. *T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü Covid-19 Rehberi*. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020. <https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/tr/>
- Birişik, Abdülhamit. *Hint Alt Katası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*. İstanbul: İnsan Yayınları. 2001.
- Buhârî. Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sabîh*. thk. Muhibbiddîn Hatîb-Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Mektebetü's-Selefiyye. 1400/1979.
- Cengiz, Ercan. Hz. Ömer Döneminde Meydana Gelen Amvas Tâunu ve Etkileri". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7/13 (2020). 129-150.
- Covid-19 Pandemi Değerlendirme Raporu*. ed. Muzaffer Şeker vd. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2020.

- Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler*. ed. Ufuk Ulutaş vd. Ankara: SAM Yayınları. 2020.
- Dâmeğânî, Hüseyin b. Muhammed. *Kâmûsu'l-Kur'ân*. thk. Abdülaziz Seyyidü'l-Ehl. Beyrut: Dâru'l-İlm. 1983.
- Demir, Şehmus. *Kur'ân'ın Yeniden Yorumlanması*. İstanbul: İnsan Yayınları. 2002.
- Din İşleri Yüksek Kurulu. *İslâm'ın Salgın Hastalıklara Bakışı*. Ankara: DİB Yayınları. 2020.
- Durmuş, İsmail. "İbnu'l-Mukaffa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/131-134. İstanbul: TDV Yayınları. 2000.
- Erdoğan, Mehmet. "Hz. Peygamber'in Helal-Haram Koyma Yetkisi", *Kur'an Sünnet İlişkisi Kur'an'da Risâlet ve Sünnet'in Teşriî Değeri*, ed. Bünyamin Erul. İstanbul: KURAMER. 2020.
- Erşen, Emre. "Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler". ed. Ufuk Ulutaş vd. Ankara: SAM Yayınları. 2020.
- Erten, Mevlüt. *İslam Tefsir Geleneğinde Öznellik*. Ankara: Araştırma Yayınları. 2011.
- Erünsal, İsmail. "İslâm Medeniyetinde Kütüphaneler". *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. ed. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Çağ Yayınları. 1989.
- Erünsal, İsmail. *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*. İstanbul: Timaş Yayınları. 2018.
- Esed, Muhammed. *Kur'ân Mesajı*. çev. Cahit Koçtak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları. 1999.
- Fazlur Rahman. *İslâmî Yenilenme Makaleler I*. çev. Adil Çiftçi. Ankara: Ankara Okulu. 2000.
- Gashi, Feim. "Korona Virüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dinî Başa Çıkmanın Etkisi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020). 88-112.
- Gezer, Süleyman. *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'ân*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları. 2015.
- Giray, Sadık. "Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler". ed. Ufuk Ulutaş vd. Ankara: SAM Yayınları. 2020.
- Hanefî, Hasan. *Gelenek ve Yenilenme*. Ankara: Otto Yayınları. 2011.
- Hüveysât, Muhammed Abdülkâdir. "Hâlid b. Yezid b. Muâviye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/292-293. İstanbul: TDV Yayınları. 1997.
- İsfahânî, Râğıb. *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. nşr. Safvan Adnan Dâvûdî. Beyrut: Dâru's-Sâmiyye. 1997.

- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *Tefsîru't-tabrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dâru't-Tûnusiyye. 1984.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *Makâsıdu'ş-şerîati'l-İslâmiyye*. thk. Muhammed Zuhaylî. Şam: Dâru'l-Kalem. 2016.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. "shr". *Lisânu'l-Arab*. Kahire: Dâru'l-Meârif. ts. 1963.
- İnalcık, Halil. *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*. İstanbul: İş Bankası Yayınları. 2013.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları. 2011.
- Karadaş, Çağfer. "Günümüz Türkiye'sinde Kelam İlmî". *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 2/1. (2009). 129-151.
- Karadaş, Çağfer. "İslâm Düşüncesinin Panoraması". *Çağdaş İslam Düşünürleri*. ed. Çağfer Karadaş. İstanbul: Ensar Yayınları. 2013.
- Karadaş, Çağfer. *Çağdaş İslam Düşünürleri*. İstanbul: Ensar Yayınları. 2013.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 1976.
- Karcioğlu, Özgür. "What is Coronaviruses, and How Can We Protect Ourselves?" *Phnx Med J. March*. 2/1 (2020). 66-71.
- Kasapoğlu, Can. "Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler". ed. Ufuk Ulutaş vd. 82-85. Ankara: SAM Yayınları. 2020.
- Kaya, Süleyman. "Modern Dönem Kur'ân Algısı". *dergİlabant* 2/3 (2014). 8-36.
- Kaya, Süleyman. *Ekoloji Bağlamında Çevre İmtihanımız*. Ankara: Araştırma Yayınları. 2019.
- Kaya, Süleyman. *Kur'ân'da İmtihan*. İstanbul: İnsan Yayınları. 2003.
- Kılıç, Sadık. "Mehmet Paçacı'nın tebliğ müzakeresi". *Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri*. İstanbul: İSAM. 2007.
- Koç, Mustafa. "Ruh Sağlığı ile Dinî Başa Çıkma Metodu Olarak Dua Ve İbadet Fenomeni Arasındaki İlişki Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım". *Ekev Akademi Dergisi* 9/24 (2005). 11-35.
- Kudâ'î, Muhammed b. Selâme. *Müsnedü's-Şibâb*. thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle. 1986.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbu't-Tevhîd*. nşr. Fethullah Halîf. İstanbul: Mek-tebetü'l-İslâmiyye. 1979.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Murat Sülün. İstanbul: Dâru'l-Mîzân. 2007.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sabîhu Müslim*. Arabistan: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye. 1998.
- Özcan, Mesut. "Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler". ed. Ufuk Ulutaş vd. 124-128. Ankara: SAM Yayınları. 2020.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Moğollar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/225-229. İstanbul: TDV Yayınları. 2005.
- Özsoy, Ömer. *Sünnetullah Bir Kur'ân İfadesinin Kavramlaşması*. Ankara: Fecr Yayınevi. 1999.
- Öztürk, Mustafa. *Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Kur'âncılık*. Ankara: Ankara Okulu. 2013.
- Paçacı, Mehmet. "Din Bilimleri ve Çağdaş Sorunları Üzerine". *Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri -İlmi Toplantı-*. İstanbul: İSAM Yayınları. 2007.
- Paçacı, Mehmet. *Çağdaş Dönemde Kur'ân'a ve tefsire ne oldu?*. İstanbul: Klasik Yayınları. 2012.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Tefsîru'l-fabri'r-Râzî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr. 1981.
- Rıza, Reşid. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm*. Kahire: Dâru'l-Menâr. 1947.
- Sander, Oral. *Siyasi Tarih*. İstanbul: İmge Kitabevi. 2012.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gurnâtî. *el-Muvâfaqât*. Arabistan: Dârubnu Affân. 1997.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife. 1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr. 1995.
- Tarhan, Nevzat. "Bilinç". Questions on Islam. 25 Haziran 2020. <https://questionsonislam.com/article/consciousness#baslik1>
- Türcan, Selim. *İlk Dönem Kur'ân Tasavvuru ve Dönüşümü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları. 2010.
- Türköne, Mümtaz'er. *İslamcılığın Doğuşu*. İstanbul: Etkileşim Yayınları. 2011.

Uçar, İlyas. *Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebası*. İstanbul: Siyer Yayınları. 2020.

Unutulmaz, Onur. “Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler”. ed. Ufuk Ulu-
taş. 134-138. Ankara: SAM Yayınları. 2020.

Ülken, Hilmi Ziya. *İslâm Düşüncesi*. İstanbul: Ülken Yayınları. 1995.

WHO, World Health Organization. “Coronavirus Disease (COVID-19) Pandemic”. Erişim 28 Ha-
ziran 2020. <http://www.euro.who.int/de/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/novel-coronavirus-2019-ncov>

WHO, World Health Organization. “Influenza A (H1n1): WHO Announces Pandemic Alert Phase
6, of Moderate Severity”. Erişim 28 Haziran 2020. <https://www.euro.who.int/en/media-centre/sections/press-releases/2009/06/influenza-a-h1n1-who-announces-pandemic-alert-phase-6,-of-moderate-severity>.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dinî Kur'ân Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat. ts.

Yıldırım, Cemal. *Bilim Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi. 1983.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hâkâ'iki
ğavâmişi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķāvil fî vücûhi't-te'vil*. thk. Adil Ahmed Abdu'l-Mevcûd-Ali Muham-
med Muavvîd. Riyad: Mektebetü Abîkân. 1998.